

Шайгородський Ю. Ж.
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

ОСНОВНІ ВІХИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Необхідністю пошуку ефективних шляхів суспільних трансформацій, нагальною потребою консолідації української політичної нації задля подолання внутрішніх суперечностей та зовнішніх викликів пояснюється пильна увага науковців до проблем громадянського суспільства. Водночас, варто зауважити, що численні наукові розвідки, публікації у засобах масової інформації, науково-практичні заходи, присвячені проблемам громадянського суспільства створили уявлення про глибоке і всебічне наукове опрацювання проблеми, створення й упровадження дієвих механізмів реалізації принципів громадянського суспільства в суспільно-політичній практиці. Насправді ж, зазначений напрям наукових пошуків хвилює на певну односторонність і потребує суттєвого розширення уявлень про нинішній стан розвитку громадянського суспільства і його перспектив, про інститути цього суспільства та їх нові форми, про адаптацію (уявлень, стану, інститутів) до сучасних реалій. Водночас очевидним є те, що громадянське суспільство – це теоретична категорія, яка використовується для аналізу й пояснення реальних суспільно-політичних процесів і явищ.

У контексті нашого дослідження методологічно важливим є визначення суб'єкт-суб'єктної й інституційної взаємодії держави і громадянського суспільства. Незважаючи на неоднозначність уявлень, тлумачень і підходів щодо виникнення і сутності поняття «громадянське суспільство», варто наголосити на тих ключових аспектах, що й вирізняють його серед інших впливових чинників суспільно-політичного розвитку. Узагальнення основних підходів та тенденцій у дослідженні громадянського суспільства (у різні часи й за різних умов: Д. Локк, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, Т. Пейн, Г. Гегель, А. Грамші, Д. Кола, К. Поппер, Е. Коен, О. Енкарнасьон, А. де Токвіль, вітчизняні науковці – М. Михальченко, С. Рябов, А. Колодій, І. Кресіна, В. Горбатенко, О. Майборода, О. Чувардинський та ін.) дозволяє виокремити домінуючі його визначення. Переважно поняття «громадянське суспільство» трактувалося, як:

- сукупність громадян (тотожність державі);
- опозиція державі;
- форма державності;
- форма безпосереднього і прямого впливу на державні інститути;
- ланка взаємовідносин з державою;
- сукупність соціально-економічних відносин;
- сфера політичних відносин;
- сфера соціальних відносин тощо.

Разом з тим зауважимо, що будь-які спроби трактування сутності громадянського суспільства повертаються до гегелівського розмежування «громадянського суспільства» і «держави», зокрема, й у частині інституційної складової їх відносин.

Спроби концептуалізації феномену громадянського суспільства дозволяє трактування їх політичною наукою, як: 1) досконалий стан суспільства в цілому, його недержавна частина; 2) сукупність суспільних інститутів; один із суспільних секторів; сфера функціонування громадських об'єднань.

Наявність різних підходів до осмислення феномену громадянського суспільства пояснюється наявністю щонайменше двох способів його концептуалізації: 1) як ідеального концепту, за посередництва якого конкретизуються моделі демократичного розвитку; 2) як системи інститутів і процесів, що функціонують за певних суспільно-політичних умов.

Визначаючи основні віхи становлення громадянського суспільства в сучасній Україні, варто зазначити, що вітчизняні науковці звернулися до цієї проблеми лише наприкінці ХХ століття. Науковий інтерес до цієї сфери суспільного життя, і як теоретичного концепту, і як форми практичної діяльності, відновився на тлі активізації боротьби з авторитарними режимами, зокрема в республіках колишнього СРСР та східноєвропейських країнах. Поступово ідея громадянського суспільства стала провідною у сучасному науковому арсеналі як втілення найпривабливішої форми організації співжиття (наукові пошуки В. Бебика, А. Колодій, Ю. Левенця, М. Рябчука, Є. Цокура, О. Чувардинського, Г. Щедрової та ін.). Зазначимо, що з часом ідеї й пропозиції науковців набули певних форм практичної реалізації.

Безумовно, основною ознакою згуртованості й спроможності громадянського суспільства є рівень його інституалізації. Саме тому більшість сучасних досліджень фокусується на інституційній складовій функціонування громадянського суспільства.

Вітчизняні науковці здебільшого зосереджуються на прикладних проблемах феномену громадянського суспільства – передовсім дослідженні місця й ролі його інститутів у контексті політичних процесів. Цьому напряму присвячено 75% усіх дисертаційних досліджень (спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси). Лише кожна п'ята дисертація, предметом дослідження якої є громадянське суспільство, виконана у межах спеціальності 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. Ще менше досліджень – у царині політичної культури та ідеології, у контексті міжнародних систем і глобального розвитку. Поза увагою вітчизняних пошукувачів наукових ступенів поки що залишається етнополітологічна та етнодержавознавча складові громадянського суспільства.

Водночас, варто зазначити й інше – термін «інститут громадянського суспільства» є настільки поширеним, наскільки й невизначеним. Попри активне використання цього термінологічного словосполучення вітчизняною наукою та засобами масової інформації його визначення не формалізовано. Відсутнє воно й у більшості словників з політології. Навіть академічне видання «Політична енциклопедія» [1] не містить визначення цього поняття. Тобто, протягом тривалого часу поняття «інститут громадянського суспільства» використовується здебільшого інтуїтивно, з навіяння, через ототожнення його з найпоширенішою інституційною формою громадянського суспільства – «громадської організації». Очевидно, такий підхід теж може бути виправданим, але, на нашу думку, сучасний рівень розвитку

суспільних наук потребує ґрунтовнішого підходу до визначення понять, що лежать в основі дослідження явищ суспільно-політичних процесів.

У цьому сенсі, дещо парадоксальними видаються спроби унормування діяльності інститутів громадянського суспільства в чинному законодавстві без наукового обґрунтування цього феномену. Донедавна дефініція «інститут громадянського суспільства» не була унормованою в законах і підзаконних актах України, що, безумовно, породжувало певні проблеми правозастосовної діяльності в контексті інституалізації громадянського суспільства.

Тривалий час законодавчою основою діяльності громадських формувань був Закон України «Про об'єднання громадян», ухвалений у 1992 році. Безумовно, сам факт прийняття важливого для розвитку громадянського суспільства Закону у перші роки Незалежності заслуговує на позитивну оцінку. Разом з тим, у ньому певною мірою «консервувалися» тогочасні стереотипи щодо форм і методів діяльності громадських організацій, не враховувалися окремі норми міжнародного права. Лише через 20 років, у 2012-му, законодавець повернувся до проблеми врегулювання окремих аспектів цієї сфери суспільної діяльності, замінивши Закон «Про об'єднання громадян» Законом України «Про громадські об'єднання». Чинний, як і попередній, не містить поняття інститутів громадянського суспільства, але містить (окрім порядку утворення, реєстрації, діяльності та припинення громадських об'єднань) визначення громадського об'єднання як «добровільного об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів». Закон містить також вказівку на принципи утворення й діяльності громадських об'єднань: добровільність; самоврядність; вільний вибір території діяльності; рівність перед законом; відсутність майнового інтересу учасників; прозорість, відкритість та публічність. Розробниками нового Закону частково були враховані зауваження й усунуті певні недоречності Закону попереднього, але, як свідчить практика, дієвим стимулом процесу інституалізації громадянського суспільства в Україні він не став, оскільки не містить механізмів його розвитку. Не розкриває Закон і сутності громадянського суспільства. Очевидно, відсутність комплексності правового забезпечення цієї сфери життєдіяльності є похідною від досі недостатнього рівня її дослідження соціальними науками загалом.

Водночас, на нашу думку, зосередженість на інституційній складовій феномену громадянського суспільства без всебічного теоретичного осмислення проблеми, без її концептуалізації з урахуванням сучасних суспільно-політичних змін не завжди є плідною з науково-практичного боку. Можливо, саме тому чимало «інституційних» досліджень здійснено у межах домінуючої раніше і, багато в чому, застарілої теоретико-методологічної моделі.

Визнаючи головними суб'єктами громадянського суспільства громадян із їхніми громадянськими правами, науковці, здебільшого, визначають основними ознаками цього суспільства неполітичні й недержавні організації цих громадян (асоціації, об'єднання, рухи, інші громадські інститути), стверджується, що в основі розвинутого громадянського суспільства лежить діяльність інститутів громадянського суспільства. Разом з тим, політологічний аналіз суспільного розвитку свідчить про доцільність виокремлення дещо інших критеріїв. Ключовим, на наш погляд, має бути розуміння того, що наявність тих чи інших засобів (чи їх удосконалення) без визначеної (умотивованої уявленням про очікуваний результат) мети втрачає сенс, або ж – є

недоцільним (не відповідає цілі). Іншими словами, сама наявність інструментів громадянського суспільства, якими є його інститути, та їх удосконалення без визначення мети перетворюється на самоціль. Саме тому визначальним у процесі цілеустановлення є конкретизація мети та умов (комплексу умов, у тому числі – морально-етичного характеру) її досягнення. Саме тому, вважаємо, що наявність/відсутність і, загалом – кількісні показники інститутів громадянського суспільства, не можуть бути суттєвим критерієм оцінки стану розвитку громадянського суспільства. Дослідження громадянського суспільства та його взаємодії з владою на сучасному етапі потребують всебічного змістового аналізу й певної переоцінки методологічних підходів. Очевидно, що «конфлікт інтересів» у взаємодії громадянського суспільства і влади відбувається на мотиваційному рівні процесу цілеустановлення. Адже мотиви влади і суспільні мотиви не завжди збігаються. Для влади «влада» є самодостатнім явищем (самоціллю). Для суспільства ж – лише засобом досягнення суспільного прогресу [2].

За логікою суспільного розвитку, інституалізація громадянської активності умотивована прагненням задоволення суспільних потреб. Створення інститутів громадянського суспільства не є метою цього суспільства, а лише формою (засобом) досягнення мети. «Владна» ж мотивація (у царині громадянського суспільства і взаємодії з ним) полягає в ототожненні у масовій свідомості громадянського суспільства з його інститутами, а потім – у використанні інститутів громадянського суспільства для посилення легітимації влади і владних рішень. З одного боку, зосереджуючи суспільну увагу на розвиткові інститутів громадянського суспільства, а з другого, – використовуючи державні механізми контролю за їхньою діяльністю, створюється ілюзія тотожності суспільних і владних потреб та мотивів їх досягнення. Зауважимо, що така політика «взаємодії» не завжди є плідною. На тлі чималої (щорічно зростаючої) кількості офіційно зареєстрованих інститутів громадянського суспільства (наводяться різні дані – від 50 до 83 тисяч [зокрема, 3]) – рівень довіри до них залишається досить низьким.

Аналіз суспільно-політичних трансформацій в сучасній Україні дозволяє визначити певні етапи становлення громадянського суспільства. Хронологічно, сутнісно й змістовно можна виокремити щонайменше п'ять таких етапів (своєрідних віх), пов'язаних із рівнем політичної активності громадян.

До першого варто віднести період суспільно-політичних змін доби Перебудови (1985–1991 рр.). Саме цей час перших спроб відкритості й «гласності» не лише створив умови для переоцінки цінностей, але й спонукав до створення дієвих, а не формальних громадських рухів (неформальних молодіжних об'єднань, творчих спілок, екологічних, культурно-просвітницьких, історико-культурних громадських об'єднань, діяльність Української Гельсінської спілки, Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, товариства «Меморіал», рух за легалізацію Української автокефальної православної церкви та Української греко-католицької церкви тощо).

Другий період (1992–1996 рр.) пов'язаний із початком формування державно-політичних інститутів суверенної України з одночасним послабленням громадської активності, оскільки значна частина представників інститутів громадянського суспільства отримали «владний» статус й зосередилися (в умовах суспільно-політичної та соціально-економічної невизначеності) на вирішенні проблем становлення державних інститутів.

Третій період хронологічно можна визначити 1996–2004 роками – від часу ухвалення Конституції України до подій Помаранчевої революції. На тлі державотворчих процесів, міжнародного визнання суб'єктності України, відбулося укорінення олігархату як деструктивного прояву державного будівництва. За цих умов посилювався вплив влади на громадянське суспільство, передусім – шляхом створення «припартійних» і «привласнених» громадських організацій, посилення адміністративного тиску на них.

Своєрідною реакцією на утиски громадянського суспільства з боку влади, на спроби його нівелювання стали події 2004–2005 рр., які отримали назву Помаранчевої революції. Період 2005–2013 рр. став періодом поляризації ідентичностей, розшарування громадянського суспільства й «бюрократизації» його інститутів.

Нинішній – умовно п'ятий – період становлення й розвитку громадянського суспільства (після подій 2013–2014 рр.) характеризується наявністю істотних суперечностей у суспільно-політичній системі України, кризою демократичних інститутів і процесів. Водночас, події останнього часу довели неефективність і незграбність існуючої донині системи взаємодії держави і громадянського суспільства, квалітет його інститутів. Адже Майдан (як суспільно-політичне явище) і його перемогу над корумпованою владною верхівкою забезпечили не формальні інститути, а активність самих громадян. Більше того, у критичні для країни часи боротьби з військовою агресією і проявами сепаратизму, самоорганізовані громадяни добровільно брали на себе функції консолідації суспільства і контролю за владою. Поза державними програмами, досить часто – долаючи бездіяльність чиновників, була налагоджена система збору коштів на потреби української армії, забезпечення продуктами харчування, ліками і навіть військовим обладнанням. З'явилися й активно підтримуються нові формати засобів масової інформації й комунікації. Волонтерські «неформальні» організації переймаються долями вимушених переселенців зазвичай ефективніше, аніж державні органи.

Розвиток громадянського суспільства в Україні передбачає не тільки і не стільки розбудову його інституційно-організаційних форм, скільки формування нових смислів, а на їх основі – розробку і реалізацію широкого комплексу заходів, спрямованих на формування й розвиток публічної сфери і публічної політики. Серед важливих умов – суттєві зміни ціннісно-сміслових орієнтацій громадян, формування громадянства як такого. Очевидно, що парадигмальні зміни мають торкнутися як теоретичного обґрунтування, так і науково-практичного опрацювання напрямів подолання перекосів у системі суспільно-політичних відносин. У цьому сенсі, наукові розвідки у площині сучасних концепцій громадянського суспільства є не лише перспективними, але й вкрай актуальними.

1. Політична енциклопедія / Редкол. Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2012. – 808 с.

2. Шайгородський Ю. Громадянське суспільство в Україні: чинники й особливості формування / Юрій Шайгородський // Сучасна українська політика. – К. : Центр соціальних комунікацій, 2013. – Вип. № 28. – С. 323–334.

3. Громадські організації в Україні : Стат. бюлетень / Державна служба статистики України. – К., 2013. – 160 с.